

JAN JANCZYKOWSKI
WOJEWÓDZKI URZĄD KONSERWACJI ZABYTKÓW W KRAKOWIE

FORTYFIKACJE GALICYJSKIE W PRZEDEDNIU I WOJNY ŚWIATOWEJ

Galicja z uwagi na położenie była potencjalnym pierwszoplanowym celem ataku Rosji bądź miejscem, skąd mogła się rozwinąć ofensywa austriacka. Jednocześnie była bardzo trudna do obrony. Pasma Karpat oddzielało ją od pozostałej części monarchii, utrudniało dowóz zaopatrzenia. Od strony Rosji nie było znaczących przeszkód terenowych. W latach 40. XIX w. dowództwo austriackie uznało, że na obszarze Galicji powinny powstać dwie silne twierdze, mogące blokować ewentualne natarcie wroga a zarazem stanowiące oparcie dla własnych armii działających na całym północnym teatrze wojennym. Początkowo wybór padł na Kraków, zabezpieczający kierunek na Wiedeń przez Bramę Morawską. Drugą silną twierdzą ostatecznie zrealizowano w Przemyślu, z uwagi na blokowanie potencjalnego ataku na Węgry.

Już w 1849 r. wojska austriackie rozpoczęły rozbudowę fortyfikacji zamku na Wawelu oraz wokół Kopca Krakusa¹. Twierdza rozbudowywana była w kilku etapach. Jako pierwszy powstał rdzeń bazujący na okopach kościuszkowskich otaczających miasto, z czterema dziełami obronnymi na przedpolu: od zachodu fort „Kościuszko”, fort „Krakus” od południa i dwa forty „Luneta Warszawska” od północy oraz „Luneta Grzegórzecka” od wschodu; wkrótce wsparto je pierścieniem trzydziestu szańców polowych. Cytadelą był zamek na Wawelu. Przyczółek podgórski z fortem „Krakus” wzmocniono szybko o dwa forty wieżowe „Św. Benedykt” i „Krzemionki”. W następnym dziesięcioleciu powstał nowy rdzeń z bastionami, a drugi pierścień uzupełniono trzema kolejnymi fortami retytowymi. W latach 70. XIX w. rozpoczęto budowę trzeciego pierścienia twierdzy, ok. 7–8 km od centrum miasta. Początkowo tworzyły go szańce półstałe, w latach 1881–1888 zastąpione dziewięcioma fortami artyleryjskimi oraz unikatowym wczesnym fortem pancernym „Skala” z dwudziałową wieżą pancerną. Trzeci pierścień wzmocniały szańce ziemne. W wyniku szybkiego rozwoju techniki wojskowej wkrótce okazało się, że wzniesione zaledwie kilka lat wcześniej forty artyleryjskie już były przestarzałe. W trzecim pierścieniu do 1899 r. powstały zatem dodatkowo dwa główne ośmiowieżowe forty pancerne oraz 13 kolejnych, mniejszych fortów pancernych obrony bliższej, a także trzy małe forty piechoty. Modernizację twierdzy kończono w XX w.: w latach 1902–1908 „opancerzono” fort artyleryjski „Tonie”, wbudowując w niego dwie baterie dział w wysuwanych wieżach pancernych, wybudowano też kolejne baterie i szańce ziemne. Ostatnim dziełem obronnym sprzed wojny był wybudowany w latach 1912–1914 fort rozproszony „Bielany”. W tym samym czasie wzmocniano też starsze forty, o nikłych już wartościach bojowych. Latem 1914 r. międzypola i przedpola fortów pokryły się siecią fortyfikacji polowych, okopów i rowów łącznikowych. Dodatkowe umocnienia ziemne, nawet grupy warowne, pojawiły się na wysuniętym przedpolu twierdzy (il. 1–3).

¹ Informacje historyczne o twierdzy Kraków za W. Brzoškwinia, J. Janczykowski, *Zabytki fortyfikacji Twierdzy Kraków. Ochrona i konserwacja w latach 1991–1998*, [w:] *Atlas Twierdzy Kraków*, seria II, t. 1, Kraków 1998. Tam obszerna literatura przedmiotu. Trzeba podkreślić, że 12 kwietnia 1850 r. ogłoszono decyzję cesarza Franciszka Józefa o budowie twierdzy, ale prace fortyfikacyjne rozpoczęły się znacznie wcześniej.

1. Twierdza Kraków, fort cytadelowy „Kościuszko” z pierwszej fazy twierdzy (1850–1856).

Fot. J. Janczykowski, styczeń 2015

Ta szybka modernizacja twierdzy nie została jednak zakończona do 1914 r. W chwili wybuchu wojny istniejące jeszcze dzieła obronne pierwotnego rdzenia nie miały już wartości bojowych. W drugim pierścieniu, po jego zmodernizowaniu na nowy rdzeń twierdzy w 1908 r., było łącznie 12 dzieł stałych, w tym z najstarszej fazy jeden (częściowo zmodernizowany) fort „Kościuszko”, pięć fortów reditowych (tylko dwa z nowymi tradytorami), sześć nowych fortów obrony bliskiej dla piechoty ze stanowiskami dla dział polowych, a także aż czternaście starych ziemnych szańców. W trzecim pierścieniu były 32 dzieła stałe: obok przestarzałych już dziewięciu fortów artyleryjskich (tylko jeden wtórnie opancerzony) szesnaście stosunkowo nowoczesnych fortów pancernych, wreszcie sześć fortów piechoty i jeden nowy fort rozproszony. Ten wykaz potwierdza, że stopień modernizacji stałych dzieł obronnych twierdzy był w stosunku do liczby istniejących umocnień dalece niewystarczający.

Twierdza Przemysł rozwijała się nieco inaczej². W przeciwieństwie do Krakowa w pierwszej fazie w połowie XIX w. powstał tu tylko pierścień fortyfikacji polowych lub półstałych. Status twierdzy I klasy Przemysł uzyskał w 1873 r., ale pierwsze stałe forty zaczęto budować dopiero w 1880; do 1887 r. w nowym zewnętrznym pierścieniu powstało osiem fortów artyleryjskich. Dopiero w 1892 r. rozpoczęto budowę pierwszego wielkiego fortu pancernego „San Rideau”, a rok później pierwszych fortów pancernych obrony bliskiej. Przestarzałe już w chwili zakończenia budowy forty artyleryjskie zaczęto wkrótce modernizować, wprowadzając w strukturę większości tych dzieł obronnych baterie z działami w obrotowych lub wysuwalno-obrotowych wieżach pancernych. W tym samym czasie powstawały też liczne ziemne szańce i baterie. W połowie 1914 r. zintensyfikowano budowę fortyfikacji polowych, tworząc z nich w sumie kolejny pierścień. Prace fortyfikacyjne na wysuniętych pozycjach trwały faktycznie przez cały czas, zarów-

² Podstawowe informacje o twierdzy Przemysł głównie za J. Bogdanowski, *Twierdza Przemysł*, a także W. Brzoskwinia, T. Idzikowski, J. Środulska-Wielgus, K. Wielgus, *Wartości zabytkowej Twierdzy Przemysł w świetle ostatnich badań terenowych i archiwalnych*, [w:] *Twierdza Przemysł*, Rzeszów 1997, s. 25–47; F. Forstner, *Twierdza Przemysł*, Warszawa 2000; T. Idzikowski, *Twierdza Przemysł*, Przemysł 2008.

2. Twierdza Kraków, fort artyleryjski „Krzesławice” (1881–1886), koszary szyjowe.
Fot. J. Janczykowski, październik 2011

no podczas kolejnych oblężeń, jak i w przerwach między nimi. W chwili wybuchu I wojny światowej w twierdzy Przemyśl było 17 fortów w pierścieniu zewnętrznym i 21 w wewnętrznym, 14 baterii i dwie linie fortyfikacji polowych. Należy jednak podkreślić, że budowa umocnień nie została ukończona; zdolność bojowa oceniana była na 75% faktycznych możliwości.

Działania I wojny światowej w Galicji rozpoczęły się 6 sierpnia 1914 r. Wkrótce wojska państw centralnych zmuszone były do odwrotu. 26 września rozpoczęło się pierwsze oblężenie Przemyśla³. Szturmy Rosjan 3 i 8 października zostały odparte i 10 października odstąpili oni od oblężenia twierdzy. Wojska carskie poniosły duże straty: ok. 10 tysięcy zabitych, rannych i zaginionych, przy analogicznych stratach załogi poniżej 2 tysięcy. Przerwa w walkach trwała jednak krótko, 5 listopada rozpoczęło się drugie oblężenie twierdzy.

Tymczasem napór wojsk rosyjskich w kierunku zachodnim trwał nieprzerwanie⁴. 14 listopada linia frontu oparła się o wzgórze Jury Krakowsko-Częstochowskiej. Dalszy atak w kierunku Śląska byłby jednak ryzykowny bez zdobycia krakowskiej twierdzy. Samą swoją obecnością blokowała ona istotne linie komunikacyjne, ewentualne jej obejście groziłoby skrzydłowym kontratakiem jej załogi. W rezultacie 16 listopada artyleria rosyjska rozpoczęła ostrzał twierdzy od północnego wschodu. Forty i pobliskie baterie odpowiedziały ogniem. Wojska Austro-Węgier rozpoczęły kontratak. W wyniku trzech dni walk główne uderzenie rosyjskie zostało zatrzymane, a wojska carskie pozbawiono inicjatywy operacyjnej na północ od Wisły.

Tymczasem od południowego wschodu Rosjanie przygotowali kolejne wielkie natarcie na twierdzę Kraków – 1 grudnia rozpoczęli ostrzał artyleryjski, 5 grudnia rozpoczęło się natarcie. Twierdza odpowiedziała ogniem artylerii fortecznej. W walkach brały udział również dalekosiężne moździerze z fortu

³ Za twierdza1914.republika.pl

⁴ Za H. Łukasik, *Twierdza Kraków. Wokół krakowskiej twierdzy, cz. 4, Epizody, bohaterowie, ślady bitwy o Kraków 1914*, Międzyzdroje–Kraków 2009.

3. Twierdza Kraków, fort pancerny „Grębałów” (1897–1899),
tradytor z przywróconym na podstawie badań konserwatorskich kamuflażem.
Fot. J. Janczykowski, listopad 2011

„Kościuszkę”, ale szczególnie istotną okazała się rola fortecznej artylerii mobilnej, zwłaszcza nowoczesnych ciężkich moździerzy Škoda na podwoziu Porsche. Przez częstą zmianę pozycji unikały one ostrzału wroga, ich skuteczność zaś okazała się olbrzymia. Ogniem artylerii kierowano z balonów obserwacyjnych. 6 grudnia natarcie Rosjan załamało się ostatecznie. Ostrzał pozycji przeciwnika trwał jednak nadal, zmuszając go do wycofania się dalej od twierdzy. Za Rosjanami poszły od razu wojska austriackie, wiążąc ich walką i zatrzymując w ten sposób na przedpolu twierdzy. Od 2 grudnia trwała już bowiem operacja limanowska. W wyniku skoncentrowanego natarcia wojsk Austro-Węgier na skrzydło wojsk rosyjskich 12 grudnia Rosjanie zmuszeni zostali do wycofania się na linię Dunajca. Bitwa o Kraków wraz z bitwą pod Limanową może nie przesądziły o losach tego frontu wojny – decydująca jest tu rola bitwy gorlickiej w maju 1915 r. – jednak doprowadziły niewątpliwie do radykalnej zmiany sytuacji: od tego momentu Rosjanie zaczęli odwrót. Rola twierdzy Kraków w tych działaniach wojennych była zatem istotna.

W twierdzy Przemyśl od 5 listopada 1914 r. trwało już drugie oblężenie. Przez niecały miesiąc od poprzednich walk o miasto nie zdążono naprawić uszkodzonych fortyfikacji, nie udało się też uzupełnić braków zaopatrzenia, zwłaszcza żywności. Przemyśl był zatem w znacznie gorszym położeniu niż poprzednio. Rosjanie, wyciągając wnioski z poprzednich walk, zrezygnowali ze szturmów, preferując ścisłą blokadę twierdzy, wzmacnianą nękającym ostrzałem artylerii. Blokada ta uniemożliwiła poprawę zaopatrzenia. Już 10 grudnia 1914 r. konieczne było zmniejszenie racji żywnościowych dla załogi. Nasilały się choroby i dezercje. Wobec braku szans na szybką odsiecz dowództwo twierdzy podjęło decyzję o kapitulacji. 22 marca 1915 r. wysadzono wszystkie forty, zniszczono lub uszkodzono działa i wieże pancerne, wysadzono składy amunicji i prochownie, wreszcie mosty na Sanie. 23 marca w sztabie sił rosyjskich złożony został akt kapitulacji twierdzy, która faktycznie już przestała istnieć (il. 4). Drugie oblężenie trwało 137 dni.

Rosjanie po przejściu Przemyśla rozpoczęli próby naprawy zniszczonych umocnień, ale realnie mogło to dotyczyć głównie fortyfikacji polowych. Prowizorycznie zaczęto również naprawiać kilka mniej zniszczonych fortów. Na większe prace po prostu zabrakło czasu. 2 maja 1915 r. rozpoczęła się bitwa gorlicka.

4. Twierdza Przemyśl, ruiny wysadzonego 22 marca 1915 r. fortu pancernego „San Rideau” (1892–1896).
Fotografia otrzymana dzięki uprzejmości Związku Gmin Fortecznych Twierdzy Przemyśl, marzec 2015

Front rosyjski został ostatecznie przełamany. 18 maja wojska austro-węgierskie i niemieckie były już pod Przemyślem. Atak na twierdzę rozpoczął się 31 maja po potężnym przygotowaniu ogniowym. 3 czerwca wojska rosyjskie opuściły miasto. Tak zakończyło się ostatnie oblężenie twierdzy Przemyśl.

Obie twierdze wypełniły stawiane przed nimi zadania, choć każda w inny sposób. Przemyśl blokował przez długi czas duże siły rosyjskie, Kraków zatrzymał skutecznie ofensywę przeciwnika, co zmusiło go do przyjęcia bitwy w niekorzystnych dla niego warunkach, stanowił zarazem istotne oparcie dla wojsk manewrujących na dużych obszarach teatru wojny. Bez krakowskiej twierdzy powodzenie operacji łapanowsko-limanowskiej z pewnością nie byłoby możliwe.

Trwałą pamiątką opisanych tu wydarzeń są zachowane umocnienia obu twierdz. W wielonarodowym cesarstwie Habsburgów projektowali je Austriacy, na przykład Moritz von Brunner, Chorwaci – graf Bernhard von Caboga, nawet Szwajcar z pochodzenia Daniel Salis-Soglio, a także Polacy – Feliks Książarski i Emil Gołogórski oraz wielu innych, obecnie nieznanych z imienia, nazwiska i narodowości inżynierów wojskowych.

Pod względem stylu najstarsze obiekty forteczne twierdzy Kraków (zwłaszcza forty „Kościuszko”, „Krakus”, „Luneta Warszawska”, „Św. Benedykt” i „Krzemionki”) miały cechy historyzmu: neogotyku i neorenesansu w różnych odmianach. Przykładowo w budynku koszarowym fortu „Krakus” widoczne były elementy neogotyku angielskiego, neogotyckie były również portale bram fortów „Św. Benedykt” i „Krzemionki” oraz kaplica bł. Bronisławy we wnętrzu fortu „Kościuszko”, u podnóża kopca. Elewacje tych dzieł obronnych, wykonane z nietynkowanej cegły, zdobione były dekoracją ceglana lub kamienną. Bramy wczesnych fortów, może również okiennice strzelnic, były malowane w żółto-czarne barwy heraldyczne Habsburgów. Forty artyleryjskie, począwszy od lat 70. XIX w., zarówno w Krakowie, jak i w Przemyślu, wpisują się już w stylistykę modernizmu czy wręcz funkcjonalizmu, z dekoracjami ograniczonymi do ozdobnych, czasem nawet boniowanych obramień bram i prostych opasek wokół okien. W latach 90. XIX w. w budowanych wtedy fortach pancernych nawet ta skromna dekoracja zanika, choć plastykę elewacji tworzy jeszcze czasem

różnicowanie materiałowe: ceglane ściany, tynkowane nadproża. Szczególny charakter tym obiektom nadają elementy pancerne: okiennice i drzwi, w kolorze szarym z odcieniem niebieskim. Dzieła obronne młodsze, zwłaszcza dwudziestowieczne, zwykle były tynkowane, najczęściej pozbawione jakichkolwiek dekoracji, natomiast ściany i stropodach razem z wieżami i kopułami pancernymi pokrywano wielobarwnym malowaniem maskującym, wielokrotnie zmienianym w zależności od pory roku⁵.

Z punktu widzenia sztuki obronnej obiekty najstarsze bazują na wywodzących się z XVI w. dziełach bastejowych lub bastionowych, ale na przykład wieże artyleryjskie „Św. Benedykt” i „Krzemionki” miały niemal „średniowieczne” wykusze, a fort „Kościuszko” oprócz bastionów miał nie tylko krenelaż, ale i machikuły. Forty artyleryjskie w swoim narysie nawiązują jeszcze do bastionów, jednak zabudowania od strony zagrożenia osłonięte są już nasypami ziemnymi. Dopiero forty pancerne wykształciły całkowicie nową specyfikę kształtowania form architektonicznych. Jak wspomniano wcześniej, na dziełach obronnych w XX w. pojawia się wielobarwny kamuflaż wymuszony przez wprowadzenie zwiadu lotniczego. Należy też podkreślić szczególną rolę celowo wprowadzanej zieleni, w formie elementów przesłaniających czy deformujących. O skuteczności tej formy osłony umocnień najlepiej świadczy to, że obecnie znacząca większość krakowskich i przemyskich fortów jest zauważalna jedynie przez „wtajemniczonych” w ich istnienie w danym miejscu.

GALICIAN FORTIFICATIONS ON THE EVE OF THE FIRST WORLD WAR

Abstract

The area under Austrian rule known as Galicia played a major role in the first phase of World War I. It was near Kraków that the Tsarist armies' offensive was stopped, the final breakthrough that led to the retreat of the Russian forces taking place at the great Battle of Gorlice. Two major strongholds, Przemyśl and Kraków, were of particular importance in these events. Both fortresses completed the tasks placed before them, although each did so in a different way. Przemyśl held off the vast Russian forces for a long time. Kraków effectively stopped the enemy's offensive, which forced the latter to accept battle under unfavourable conditions, as well as providing a major support for troops manoeuvring across the large areas of the theatre of war.

⁵ Malowanie maskujące fortów krakowskich i przemyskich widoczne jest na wielu fotografiach archiwalnych z czasu I wojny światowej, obecnie jego ślady ujawniane są podczas badań konserwatorskich tych obiektów. W Krakowie na podstawie wyników badań przywrócono ostatnio pierwotny kamuflaż na bloku koszarowo-bojowym fortu pancernego „Węgrzce” oraz na tradytorze fortu „Grębałów”.